

MARÓTH MIKLÓS

AZ ARAB NYELV TANULMÁNYOZÁSA
AZ EURÓPAI EGYETEMEKEN

Az orientális nyelvek, köztük az arab tanulmányozása a legrégebb bölcsésztanulmányok közé tartozik Európában. Eleinte szórványos egyéni munkákat, később szervezett tevékenységet láthatunk, amelyek az Ibériai-félszigetre, Salernóba és Párizsba visznek vissza minket. A Koránon kívül filozófiai, matematikai, csillagászati és orvostudományi műveket fordítottak arabról latinra. Később, a reneszánsz idején Itália és a pápaság lett az arabisztika központja, mégpedig elsősorban a poliglott Bibliák előállításának a céljából, de fontos szerepet játszottak az orvostudományi művek is. Ezt követően Hollandia és Leyden emelkedett ki az európai egyetemek közül. Az arabisztika célja Hollandiában a kereskedelem támogatása volt. A modern értelemben vett arab filológia Párizsban született meg. Minden európai arabista S. de Sacy tanítványának számít. Mi Magyarországon Czeglédy Károlyon, de Goején és holland tanárain keresztül kapcsolódunk öhozzá.

Kulcsszavak: orientalisztika, arab nyelv, európai egyetemek

THE STUDY OF THE ARABIC LANGUAGE ON THE EUROPEAN UNIVERSITIES. The study of oriental languages, among them that of the Arabic is among the oldest branches of the humanistic scholarship. In the beginning, one can see sporadic individual works, later well-organised activities that take us to the Iberian Peninsula, to Salerno and Paris. In addition to the Koran, philosophical, mathematical and astronomical works were translated from Arabic into Latin in the first half of the second millennium. Later, in the Renaissance, Italia and the Papal State became the centre of the Arabic scholarship. The main ambition of the age was to prepare the texts of the polyglot Bibles, and to investigate the Greek and Arabic medical works. In the following epoch, Leyden and Netherlands emerged from the range of the European universities. Here the aim of the Arabic scholarship was to support the international trade. The Arabic philology on modern sense have been created in Paris by S. de Sacy, who is the common ancestor of all European Arabists. In Hungary, we are attached to him by K. Czeglédy, de Goeje and his Dutch masters.

Keywords: Orientalistic, Arabic language, European Universities

Az alábbi tanulmányt, mivel folyóiratban jelenik meg, hosszúsága tekintetében korlátok közt kell tartani, ezért semmiképp sem lehet az arab filológia kimerítő története, hanem inkább jelentősebb fordulópontjainak ismertetése.

Az arab tanulmányok szempontjából fontos megemlíteni, hogy az ókori nevelés központjában a rétoriskolákban kialakult, általános ismereteket adó *paideia* állt. Az első európai felsőoktatási intézmény Isokratés Kr. e. 393-ban alapított rétoriskolája volt, majd a hozzá hasonló rétoriskolák hálózata jelentette az oktatás gerincét, amely később mind Keleten, mind Nyugaton túlélte a Római Birodalmat, és az újjáalakuló

intézményrendszerben a jogi oktatásban öltött testet. A középkorban azonban a felsőoktatásban egyre nagyobb szerephez jutottak a *septem artes liberales* keretei közt művelt tudományok. A humán tudományok lényegét a *logos* jelentette: a dialektika (más néven a logika, a helyes gondolkodás, azaz a belső beszéd, a gondolkodás), a grammatika (a helyes külső beszéd) és a retorika (a jól kivitelezett külső beszéd) tudománya, valamint a matematikai tudományok (arithmetika, geometria, astronomia és musica) csoportja. Példa erre Cassiodorus (487–583), aki a *De artibus ac disciplinis liberalium litterarum* című könyvében foglalta össze oktatással és műveltséggel kapcsolatos nézeteit.

E hagyományos kereteket feszítette szét Európa találkozása egy egészen más műveltséggel, az iszlámmal. A hagyomány szerint a bencés II. Szilveszter pápát (938–1003) fiatalkorában a keresztény Barcelonába küldte a bencés rend tanulni, de onnan átment az arab fennhatóság alatt álló Cordobába és Sevillebe, sőt még a marokkói Fezben található híres Qarawijjín mecsetbe is tanulni, ahol kiváló matematikai képzést is kapott. Számunkra arról nevezetes, hogy ő küldte első királyunknak a máig is kivételes tiszteletben részesített koronát, Európában pedig arról, hogy az araboknál szerezte meg azt a matematikai tudást, amely birtokában szorgalmazta a matematikai tudományok (*quadrivium*) bevezetését az európai felsőoktatásban. A bencés hagyomány szerint matematikai ismereteire támaszkodva ő találta föl az ingaórát. A világ legrégebben (859-ben) alapított, mindmáig működő egyeteme, a Qarawijjín Egyetem pedig büszkén hirdeti, hogy még pápát is adott a világnak.

A véletlen találkozások sorába tartoznak mindazok, akik a keresztes háborúk eredményeként kezdtek érdeklődni a muzulmán tudományok és kultúra iránt, és elkezdték az arab műveket arabról latinra fordítani.

Petrus Venerabilis a ciszterek ibériai kolostorait látogatva ismerte meg a muszlimok és keresztények viszonyát, tájékozódott az iszlámmal, az ekkor uralkodó Almohádok politikájával és valláspolitikájával kapcsolatban. (Forrás e tekintetben többek közt az ekkor keletkező Cid is.) Az Ebro folyónál találkozott két európai pappal, az angol Rodbertus Ketenensisszel és Hermannus Dalmatával. Ők Keleten asztronómiát és matematikát tanultak (miként korábban II. Szilveszter pápa is), ezért jól tudtak arabul. Jó fizetés fejében megnyerte őket a fordítás gondolatának. R. Ketenensis fordította le a Koránt, H. Dalmata viszont elkészített két fordítást, mégpedig *Doctrina Machumet et nutritura eius*, illetve *Chronica mendosa et ridiculosa Saracenorum* címmel.¹ Az első egy megtérés története, a *Masʿūdī Abdallāh ibn Salām* címen ismert történet egy változata: Mohamed egy zsidó kérdéseire olyan meggyőző válaszokat ad, hogy az megtér. A második mű tartalmazza Mohamed csodákkal tarkított életrajzát, és leírja az arabok történelmét Hüsain haláláig.²

¹ J. FÜCK, *Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts* (Leipzig: Harrassowitz, 1955), 5.

² *Christian–Muslim Relations; A Bibliographical History*, ed. by D. THOMAS and A. MALLETT et alii, vol. 3 (Leiden–Boston: Brill, 2011), 508–514.

R. Ketenensis fordítása négyszáz évvel később, 1543-ban jelent meg Baselban. Kiadója Theodor Bibliander (Buchmann) volt. A második kiadás 1550-ben látott napvilágot.

Rodbertus Ketenensis azonban nemcsak a Koránt, hanem al-Battānī csillagászati tábláit, valamint al-Khwārizmī algebráját is lefordította latinra. (Az európai nyelvekben az „algebra” szó épp al-Khwārizmī nevének torzulásából jött létre.) Az ugyancsak angol, Bathból származó Adelardus ezzel egy időben Eukleidész geometriáját fordította le arabból.

Ebben a korban az arabok birtokolták Szicíliát, így nem csoda, hogy nemcsak az angolk fordítottak arab műveket latinra, hanem a hozzájuk közeli Salernóban elsősorban arab orvosi művek fordítását készítették, és e művek alapján kialakult ott egy híres orvosi iskola.³ Az Ibériai-félszigeten ezzel szemben elsősorban filozófiai műveket fordítottak. Rajmund, Toledo püspöke szervezett egy fordítóműhelyt Toledóban, amely elsősorban 1130 és 1150 között virágzott, de fennmaradt a 13. század első felében is. Itt többek közt lefordították arabból Arisztotelész *Metafizika* című művét, amelyet aztán eredeti változatában Európa jóval később ismert meg. Rajta kívül al-Fārābī, al-Ghazzālī és mások művei is itt váltak hozzáférhetővé latin nyelven. Ezzel nagyjából egy időben a Katalónia területén működő repolli bencés kolostorban is hasonló tartalmú műveket fordítottak.⁴

A fordítások sokszor úgy készültek együttműködésben, ahogyan azt a híres zsidó fordító, Ibn Dawud (Avendeath, Johannes Hispanus vagy Sevillai János néven is ismert) példája mutatja. Ő lefordította arabból rossz latinra, amelyet aztán vele együttműködve Gundissalinus áttett jó latinra.

A fordítások számos, azóta is használatos szóval gyarapították az európai nyelvek szókincsét. Talán elég itt hivatkozni néhányra: admirális, szirup, magazin, csekk, zenit, elixír stb. Ezeket az arabból készült fordításokat egészítette ki William (Gulielmus) Moerbeke (1215–1286) tevékenysége, aki sok, arab fordításon keresztül megismert művet görögből fordított latinra, így például az imént említett *Metafizikát*.

E fordítói tevékenység egyik legfontosabb eredményeként Európában megismerték az addig kizárólagosan tanulmányozott Platónnal szemben Arisztotelész műveit is, és velük együtt az egyetemi tananyag részévé vált a logika, a fizika és az arisztotelészi metafizika is. E tanok lényege az volt, hogy az anyagi világ öröktől fogva létezik. Ez a tan azonban ellentétben állt a vallás isteni teremtésről szóló tanával, ezért heves ellenállást váltott ki egyházi körökben. Így Auvergnei Vilmos (megh. 1249), Párizs püspöke hevesen elítélte az arabok és Arisztotelész filozófiáját. Ennek ellenére egy pápai decretum 1231-ben megengedte Arisztotelész és Avicenna műveinek olvasását, de csak kommentárral.

³ Az Union Académique Internationale égisze alatt futó programok egyike éppen a salernói orvosi iskolában keletkezett összes mű kiadását célozza.

⁴ A következőkről jó összefoglalót ad A.-M. GOICHON, *La Philosophie d'Avicenne et son influence en Europe méfievale* (Paris: Maisonneuve, 1984).

Mégis Étienne Tempiers, Párizs püspöke, 1277-ben elítélte az arisztotelészi hagyomány számos tételét, név szerint említve Arisztotelészen kívül al-Kindit, al-Fārābī, Avicennát (Ibn Sina) és Averroest (Ibn Rušd) és mindegyikük számos tételét. (Később az inkvizíció e tétel sor alapján vizsgálta a fogságában levő embereket.)⁵ Az elmondottakból látható, hogy a fordítások révén az arab tudományok az Európában folyó tudományos viták szerves részét képezték, azaz az európai kultúra részévé váltak.

Ezeknek a nehéz műveknek a fordításához azonban a korabeli fordítók nem rendelkeztek megfelelő eszközökkel. Gyakorlati nyelvtudásukon kívül nem támaszkodhattak részletes nyelvtanokra, sem szótárakra. Az iskolai célokra összeállított latin szójegyzékeket egészítették ki az egyes szavak arab megfelelőivel. Nem csodálható tehát, hogy az arab művek latin fordításai néha inkább parafrázisok, illetve meglehetősen darabos durva értelmezések, semmint mai értelemben vett fordítások.

Az Ibériai-félszigeten az arab tanulás legfőbb oka, a keresztes háborúk motiválta kíváncsiságból fakadó fordítások készítésén kívül, a félszigetet elfoglaló arabok elleni harc volt. Az araboktól azonban nemcsak tanulni akartak, hanem téríteni is akarták őket, abban a reményben, hogy ha fegyverrel legyőzni nem is sikerült, akkor a logika bizonyító erejével és a keresztény hit igazságával térdre lehet kényszeríteni őket. E törekvés egyik legfontosabb képviselője Raymundus Lullus volt.

Raymundus Lullus (1235–1316), bár Palma de Mallorca szigetén született, amelyet születése előtt hat évvel hódítottak meg az Almohádok, mégis katalán volt. Amikor 1291-ben a keresztesek a Szent Földön elvesztették Akkót, elhatározta, hogy maga is misszióba megy. Tuniszi útja azonban sikertelennek bizonyult. Ezután V. Coelestinhez fordult a *Petitio pro conversione infidelium* című beadványával, amelyben nyelvi képzést is tartalmazó missziós iskola fölállítását kérte ismét. Járt Algériában (1307), ahol ismét muszlim tudósokkal vitakozott, 1310-ben Párizsban, ahol az averroizmus ellen hadakozott.

Tevékenységének kudarcra bebizonyította, hogy a muzulmánokat sohasem lehet keresztény hitre téríteni. A pápaság ezért 1300 táján véglegesen beszüntette a muzulmán fennhatóság alatt álló területeken a missziós tevékenységet, és a továbbiakban pusztán csak arra törekedett, hogy ellássa a *dzimmistátusban* levő keresztények lelki gondozását. Ez, amint alább látni fogjuk, a történelmi helyzet változásával egyre nagyobb feladatokat rótt rá.

Raymundus Lullus e körülmények közt elérte, hogy 1311-ben a vienne-i zsinat a 11. kánonban hivatalosan állást foglaljon a keleti nyelvek tanítása mellett. Ennek értelmében öt pápai egyetemen (Párizs, Oxford, Bologna, Salamanca és a Curia egyetemén) görögöt, hébert, arabot és arameust oktattak.⁶ A zsinat határozatainak szavait aztán,

⁵ E. CERULLI, *Il „Libro della scala” e la questione delle fonti arabospagnole della Divina commedia* (Citta del Vaticano, 1949), a szövegek a függelékben.

⁶ „*Hoc sacro approbato Concilio, scholas in subscriptarum linguarum generibus, ubicumque Romanam curiam residere contigerit, nec non in Parisiensi, Bononiensi et in Salamantino studiis, providimus erigendas, statuentes ut in quolibet locorum ipsorum teneantur viri catholici sufficientem habentes hebraicae, grae-*

hatszáz évvel később, 1928. szeptember 8-án a *De studiis rerum orientalium provehendis* c. enciklikába is fölvtették.⁷

Ennek a missziós tevékenységnek a terméke volt az az anonim *Vocabulista in Arabico*, amelyet Schiaparelli 1871-ben aztán nyomtatásban is közzé tett. A mű kb. 8000 arab szót értelmez latinul, de latinról kb. 4000-rel több szót fordít arabra, mivel a szinonimákat is megadja. Főneveknél megadja a Sg. és a Pl. formákat, igéknél imperativust, perfectumot, infinitivust, participiumot, az I. és a VII. igetörzset, de más igetörzseket is, valamint a vonzatot (acc. vagy praepositio) stb. Főnevek mellett az egyéb derivátumokat (corona, coronare), a kor fegyvereit, hajózási terminusait, ruhákat, zeneszerszámokat stb.⁸ A szótár szóanyagát a modern korban a leghíresebb francia származású holland lexikográfus, Reinhart Dozy is fölhasználta később a mindmáig mértékadó arab–francia szótárában.⁹

A *Vocabulista in Arabico* egyes témakörök (hadigépek, zeneszerszámok stb.) szavait sorolja föl, így akaratlanul egyszersmind kiváló művelődéstörténeti forrás is. A vokalizálás nem hagyományos, hanem az élőbeszédből származik, így érdekes nyelvtörténeti dokumentum is egyben.¹⁰

Azaz a zsinati határozat új alapokra helyezte az arab tanulmányokat Európában: a korábbi egyéni kezdeményezések helyett megteremtette az intézményi, egyetemi hátterét, ezzel megindulhatott a szisztematikus munka. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a teológiát tanító fakultásokon az arab és néhány más sémi nyelv főleg a térítés céljával történő bevezetése a göröggel együtt a hivatalos kurrikulumba akaratlanul is a mai értelemben vett bölcsész stúdiumok kezdetét jelenti. Az egyetemeken a humán tárgyak oktatása ezek szerint 708 évvel ezelőtt kezdődött, mégpedig azzal, hogy megalapozták a klasszikus és a keleti nyelvek tanulmányozását.

A most leírt fejlemények következményeként a 15–16. században élt Petrus Hispanus Granada püspökétől, Fernando de Talaverától kapott megbízása alapján a belső misszió céljára spanyol–arab szótárt állított össze. Alapját az 1495-ben megjelent spanyol–latin szótár (szerzője: Antonio de Nebrija) képezte. Ezt kiegészítve 22 000 szavas anyagot gyűjtött össze.¹¹ A szóanyag a granadai arab tájszólásból származik. A szótár 1501-ben

cae, arabicae et chaldaicae linguarum notitiam, duo videlicet unius cuiusque linguae periti, qui scholas regant inibi, et libros de linguis ipsis in latinum fideliter transferentes, alios linguas ipsas sollicité doceant, earumque peritiam studiosa in illos instructione transfundant, ut instructi et edocti sufficienter in linguis huiusmodi fructum speratum possint Deo auctore producere, fidem propagaturi salubriter in ipsos populos infideles..."

⁷ J. FÜCK, *Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts* (Leipzig: Harrassowitz, 1955), 16–22.

⁸ *Vocabulista in Arabico publicato per la prima volta sopra un codice della Bibliotheca Riccardiana in Firenze de C. Schiaparelli* (Firenze, 1871).

⁹ R. DOZY, *Supplément aux dictionnaires arabes* (1877–1881, 2 volumes) (Leyden, 1881), utolsó kiadása 1967.

¹⁰ FÜCK, *Die arabischen Studien in Europa...*, 22–25.

¹¹ *Petri Hispani de Lingua Arabica libri duo* Paul de Lagarde studio et sumptibus repetiti (Gottingae, 1883).

lett kész és 1505-ben Granadában kiadták, de nem tudtak fanyomatban arab szöveget előállítani, ezért az arab szavakat átírták, és az átírás során a latin betűket mellékjelekkel egészítették ki, vagy egyáltalán nem különböztették meg őket (pl. a h-t és ħ-t). A szerző a szótár mellé írt egy granadai arab nyelvtant is: *Arte para ligeramente saber la lengua araviga*, amelyet de Lagarde később a szótárral együtt adott ki. Bár ismerte, nem alkalmazta az arab nyelvtanok mesterkéltnek talált kategóriáit, hanem olvasói latin nyelvű tudásához alkalmazkodva a latin nyelvtan terminusait használta. (Deklinációkban öt eset, coniugatióban praesens, praetritum és imperfectum megállapítása stb.) A nyelvtanhoz – a szöveg ajánlása szerint – tartozik egy olyan szöveggyűjtemény, amelyet a granadai missziós tevékenység igen szükségessé tesz. Fölsorolja a bűnöket, szentségeket, jótéteményeket stb. Azaz az iskolai hagyomány kezdett kialakulni, és apránként létrejöttek azok az eszközök, amelyek az arabisztika szisztematikus művelésének elemi feltételeit jelentik azóta is.

A spanyolországi arabisztika azonban ezzel elérte fejlődésének csúcsát. A zsidók 1492-ben, a muzulmánok 1502-ben elrendelt kiutasítása után számottevő arabisztika már nem volt az országban. Az ország politikai életében ugyanis már nem volt többé szükség rá, a keresztény királyok (azaz a mecénások) szempontjából elvesztette gyakorlati fontosságát.

Miután a politikai változások következtében az arab stúdiumok Hispániában jelentőségüket elvesztették, ezeknek a tanulmányoknak a súlypontja áthelyeződött Itáliába, ahol, elsősorban, a Vatikán érdeklődése a keleti keresztények iránt adott új irányt a munkálatoknak.

A súlypont tehát áttevődött más területekre, ahol nem volt arab anyanyelvű kisebbség, így a misszió gondolata és a konkrét politikai feladatok ellátása háttérbe szorult. Itália volt ekkor a világ tudományos fejlődésének az élvonalában, de a tudomány és a kultúra alakulását számos más körülmény is befolyásolta. Ezek közül különösen jelentős volt a keleti kereszténység utolsó bástyájának, Bizáncnak 1453-as eleste.

Miért vált fontossá az arab ismerete Bizánc eleste után?

Egyrészt a most említett oknál fogva: a pápai állam jelenléte az itáliai félszigeten a spanyolországi politikai célok megvalósulása után újabb gyakorlati szempontból fontos feladatot állított a középpontba. Európa végleg föladta azt a reményét, hogy az elvesztett, korábban az arab hódításig keresztények lakta területeket vissza tudja szerezni a muzulmán hódítóktól, így a pápai állam inkább annak a gyakorlati életben kivitelezhető feladatának akart eleget tenni, hogy ellássa a muzulmán fennhatóság alatt rekedt keresztény testvéreinek lelki gondozását, azaz gondoskodjék a számukra szükséges irodalom előállításáról, és elősegítse tudományos fejlődésüket. Ez a korabeli viszonyok közt megváltoztatta az arab stúdiumok tartalmát és irányultságát.

Ugyanakkor nem felejthetjük el, hogy az itáliai félsziget volt a reneszánsz (1400–1600) szülőhelye és középpontja. A reneszánsz korában megnyilvánuló érdeklődés a szó, az irodalom és általában véve a korszakban fontos grammatikai, retorikai, logikai, irodalmi, költészeti, erkölcsfilozófiai, azaz röviden: humán ismeretek iránt (ezért

nevezzük manapság szívesen a reneszánszot egy tizenkilencedik században született terminussal mi is *humanizmusnak*) két eredménnyel járt. Egyrészt magával hozta a más népek nyelve és kultúrája iránti önzetlen érdeklődést, másrészt fölfedezve a klasszikus ókor e területen példának számító alkotásait, kiadta a jelszót: *ad fontes*, azaz vissza a forrásokhoz.

Jellemző a kor viszonyaira az az irodalomból ismert híres esemény, miszerint a több oknál fogva is híres Pietro Bembo kardinális, akinek egyébként máig ismert számos műve, köztük a *Prose della volgar lingua*, a pápa előszobájában várakozva két bíboros társával a nyelvek természetéről beszélget. A reneszánszban tehát fölismerték a nyelvek önmagában álló értékét, azaz tanulmányozásuknak ettől kezdve nem kellett föltétlenül valamilyen gyakorlati cél szolgálatában állnia.

Ugyanakkor sok keleti látogató is járt Rómában: II. Bayazit török szultán lázadó testvére, Dzsem, de mindenekelőtt a keleti keresztények stb. Ezek a keleti vendégek, a velük kapcsolatos diplomáciai feladatok ellátása is az idegen, jelen esetben keleti nyelvek tanulmányozása felé fordította a figyelmet. A gyakorlati szükséglet és a korszakra jellemző kulturális szempontok (a humanizmus lényegéből fakadó érdeklődés, az *ad fontes* jelszavából származó igény idegen nyelvek tanulmányozására) egymást erősítve táplálták az idegen nyelvek, köztük az arab tanulmányozására irányuló igényt, amely három területen jelentkezett.

A poliglott bibliák

A kor nagy feladata a Biblia helyes szövegének megállapítása volt. Ezt a feladatot természetesen a kor szellemének megfelelően úgy akarták elvégezni, hogy megvizsgálták a Biblia ránk maradt, jelentősnek számító kéziratait minden mértékadónak tekinthető nyelven. A munka elvégzését több helyen is az e célra alapított úgynevezett *Collegium trium linguarum* intézményére bízta. A három nyelv természetesen a latin, a görög és a héber volt. A héber azonban hallgatólagosan magával hozta a többi sémi nyelvet is, hiszen még a későbbi korokban is előfordult, hogy az arabbal együtt az arámit és más sémi nyelveket a héber tájsházolásának (vagy éppen fordítva, a hébert az arab tájsházolásának) tartották. A helyes bibliai szöveg megállapítása érdekében igyekeztek egyazon kötetekben párhuzamosan kiadni a Biblia latin (*Vulgata*), görög (*Septuaginta*) és héber nyelvű szövegét, mivel ezeket a szövegeket tekintették autentikusnak. Kiegészítették ezt a három szöveget az ugyancsak nagyon régi, tehát nagy tekintéllyel rendelkező arab, szír és arámi fordítással, hozzátéve mindenütt, ahol lehetett, az etióp és a szamaritánus verziót is.

Francisco Ximenes (1495-től Toledo püspöke és Spanyolország prímása, †1517) kardinális kezdeményezte az első ilyen bibliai kiadás létrehozását (Complutensei Polyglott, 1514–1517). Mint láthattuk, a kor kezdett elfordulni a korábbi idők erősen filozofikus és természettudományos képzési ideáljától, nagyobb figyelmet szentelve

a nyelvek és az irodalmak tanulmányozásának. E munkát az Alcalában (a várost a római korban Complutumnak nevezték, arab neve azonban al-Qal'a = erődítmény) működő *Collegium trium linguarum* végezte, egy számára létrehozott önálló intézményben. A példát számos helyen követték, ha nem is poliglott Biblia megalkotása, de mindenképpen a humán művelődés elősegítése és a nyelvek tanulmányozása céljából: Cambridgeben Lady Margaret, aki létrehozta a Christ's és a St. John's College-okat; Oxfordban Fox és Wolsey a Corpus Christi College-ot (1517); Párizsban 1530-ban, igaz, részben más céllal, de létrejött a Collège de France; Leuvenben Jerome Busleiden hozta létre a Brabanti Egyetem mellett a *Collegium trium linguarumot*, 1517. június 22-én.¹² Utóbb hasonló intézmények jöttek létre Salamancában, Santiagóban és Bécsben.

A complutensei poliglott Biblia számított a katolikus Biblia-kiadásnak, de a munkálatok elvégzésében Ximenes kardinális emberei versenyben álltak a leydeni hasonló keretek közt folyó hasonló munkát végző protestáns csoporttal.

A munkát a két csoport fej fej mellett haladva és azonos eredménnyel végezte, de mivel a katolikus Bibliát csakis a pápa engedélyével lehetett kiadni, az pedig addig nem érkezett meg Spanyolországba, amíg a kölcsönként kéziratok nem kerültek vissza a vatikáni könyvtárba, a protestáns Biblia röviddel a katolikus előtt jelent meg nyomtatásban. A pápa megadta a complutensei poliglott Bibliának is a szükséges *nihil obstatot*, mielőtt az utolsó kölcsönadott kézirat visszaérkezett volna. Természetesen ez a kézirat azóta sem került vissza a könyvtárba.

A poliglott bibliák nemcsak a Biblia szövegét tartalmazták a fentebb említett nyelveken, hanem mindeme nyelvek kimerítő nyelvтанát is, kiadós szójegyzékkel együtt. Azaz a Bibliák szövege nemcsak filológiai szempontból igyekeztek hozzájárulni a Biblia autentikus szövegének helyreállításához, hanem egyszersmind a kor színvonalán az adott nyelvről alkotott tudás összefoglalásának is számítottak, így jelentős tudománytörténeti forrásnak is tekinthetjük őket.

Orvostudomány

Köztudomású, hogy az európaiak az orvostudományi ismereteket az araboktól kapták. Ezeknek az ismereteknek fő forrásai számukra Avicenna (Ibn Sīnā), Averroes (Ibn Rušd) és Rhazes (Abū Zakariyya al-Rāzī) volt, de rajtuk kívül mások művei is ismertté váltak latin fordításban. Az arab orvosok fő forrása azonban Galénosz volt. Az ő műveit nem ismerték Európa latin nyelvű felében, tanítását épp a most ismertett arab orvosok latinra fordított műveiben található idézetek és hivatkozások segítségével tudták eleinte latinul, majd később eredeti görög változatban megismerni.

¹² Henry de VOCHT, „History of the foundation and the rise of the Collegium Trilingue Lovaniense, 1517–1550”, in *Humanistica Lovaniensia* n° 10–13, 1951–1955.

Konstantinápoly eleste után számos görög tudós menekült Európába, elsősorban Itáliába, kéziratosaival együtt. Ezek közül kiemelkedő Johannes Bessarion (1403–1472) kardinális: óriási kéziratgyűjteménye ma a velencei Szt. Márk könyvtárban található. Ugyancsak jelentős görög kéziratgyűjteményt mentett át Itáliába a Laskaris család is, amelynek egy tagja egyébként a fentebb említett Pietro Bembo kardinálist tanította görögre.

E folyamat során kerültek el Európába először Galénosz művei görögül.¹³ Ez meglepetést okozott, mivel évszázadok óta Ibn Sīnā (Avicenna) *Qānūn* (latinul: *Canon*) című műve volt az orvostudomány kézikönyve. Márpedig ez a könyv a többi arab orvostudományi művel együtt (al-Rāzī / Rhazes, Ibn Rušd / Averroes stb.) számos kérdésben legfőbb tekintélyként Galénoszra hivatkozik. Az Európába került görög kéziratok között voltak Galénosz-kéziratok is, ezek szövege azonban gyakran eltért attól, amit al-Rāzī, Ibn Sīnā, Ibn Rušd és más arab szerzők hivatkozásai alapján tartalmazniuk kellett volna. Innen robbant ki a vita az európai orvostudományban: meghamisították, avagy kijavították-e az arabok Galénosz szövegét. Ez a vita volt a reneszánsz kor egyik legnagyobb tudományos vitája, és óhatatlanul a középpontba állította az arab szövegek tanulmányozásának feladatát. Ugyanakkor ez a munka teljes mértékben megfelelt az *ad fontes* korabeli követelményének is.

Az arabok ellen az alábbi ismertebb orvosok foglaltak állást.

Nicolas Leonicensus (1428–1524) páduai egyetemi tanár, orvos, fölveti a hibás arab fordítások gondolatát. Már 94 éves, amikor elkezdi Galénoszt latinra fordítani. *Opuscula* című művében, elsősorban az orvosságok terén, figyelmeztet a félrefordítások veszélyeire. Az anatómia terén figyelmeztet az arabok tévedéseire, szemben a görögökkel. (Vö. Ormos István munkáját Avicenna *A betűk képzése* című művéről.) Például a menstruáció előidézésére a Cassia fistulát ajánlották, holott a görögök a Cassia lignéát említették. Más fák gyümölcseinél, valamint a mennyiségek megadásánál is hasonló hibák fedezhetők föl.

Manardus Giovanni a maga részéről Pico de la Mirandola orvosa és barátja volt, a neki írt levélben megemlíti, hogy Ibn Sīnā a művét mások könyveiből másolta össze. Megértése érdekében a neki forrásául szolgáló művekhez kell fordulni. *Minél alapsabban megismerjük forrásait*, annál jobban megértjük őt. Aki ezt a módszert elutasítja, nagy tévedések áldozata lehet. A kimutatott fordítási hibákból levonva a következtetést az arab orvosi irodalmat értéktelennek állította be.

Hermolaus Barbarus (1454–1493) a görög nyelv tanulását propagálja, hogy meg lehessen érteni az arabok forrásául szolgáló helyes és igaz műveket.

Jacobus Sylvius (Jacques du Bois) „visszahozta az arab sötétségéből az orvostudományt az őt megillető fényre”.

¹³ A következő fejtegetések legjobb összefoglalását adja bibliográfiával együtt F. KLEIN-FRANKE, *Die klassische Antike in der Tradition des Islam* (Darmstadt, 1980).

Ők voltak a humanista szóhasználatban a *iuvenes*, akik a latinul hozzáférhető arab orvostudományi hagyományt elvetették.

Hunain ibn Isḥāq (809–873, az Abbászida Birodalomban fordított számos művet görögből szírre vagy arabra) kétségtelen fordításbeli tévedései szerepet játszottak az arab orvostudomány kritikája során, de szerepet játszott Mohamed mint impostor aposztrofálása is, és a vallási okoknál fogva létrejött általános elutasítás belejátszott az arab kultúra más területein is az arabok teljesítményének megítélésébe.

Symphorius Campegius (Champier) (1472–1539) Montpellier-ben tanult orvostudományt. Lyonban telepedett le, ahol megalapította a Collège de Médecine-t. Bár támadta az arab orvosokat, mégis elismerte, hogy sokkal több gyógyszert ismertek, mint a görögök. Ő közvetítő álláspontot foglalt el a két tábor között.

Leonhard Fuchs (1501–1566) Ingolstadtban tanult. *De historia stirpium* című könyvével ő a modern botanika megalapítója. A *fukszia* az ő nevét viseli. Szerinte az orvostudományt meg kell szabadítani az arabok „ürülékétől”, amelyet a méz (a hagyományos gyógyszerek egyik kedvenc összetevője) és a latin nyelv konzervált. Az arab orvosok tanulmányozása szerinte káros, ezért nincs más út, mint vissza a görög forrásokhoz.

A Manardus–Campegius–Fuchs-tábort túlharsogta Johannes Lodovicus Vivès (1492–1540), aki olvasta a görög, valamint az arab–latin könyveket. Nemcsak orvosi könyveket olvasott, hanem elmélyedt az arisztotelészi hagyományban is. Erről tanúskodik a tudományokról írt könyve is.¹⁴ Spanyolként Párizsban és Leuvenben tanult, de eretnekként Angliába kellett menekülnie, ahol VIII. Henrik lányának, Marynek lett a nevelője. Mivel hangosan kritizálta a király válását Aragóniai Katalintól, börtönbe vetették, és csak azzal a feltétellel engedték ki, hogy elhagyja Angliát. Bruge-ben telepedett le. A humanizmusban gyakori Arisztotelész-kritikát egyesítette az arab orvosok elleni támadással.

Az arab orvostudományt az alábbi ismertebb orvosok védelmezték.

Laurentius Frisius (Lorenz Friese) német orvos, Avicenna védelmezője, görögül és latinul is tanult. *Synonyma materiae medicae sive simplicium pharmacorum latina, graeca et arabica* című művében hivatkozva a tízparancsolatra (apádat és anyádat tiszteld) föl-szólít szellemi atyáink tiszteletére is. Hivatkozik Celsusra is, aki szerint a betegségeket nem a szavak használatában mutatott jártassággal, hanem gyógyszerekkel gyógyítják. Irigységből nem lehet másokat sárba rántani, mint ahogyan Campegius teszi.

Rámutat Leonicensus tévedéseire, és arra, hogy nem sikerült az orvosok hibáit kijavítani. Akik Constantinus Africanus, Nicolaus de Calabria és Hunain ibn Isḥāq műveit olvassák és Ibn Sīnāt mint gyermekmesét visszautasítják, azt állítják, hogy mindezt görögül teszik. Ezzel szemben az a valóság, hogy közülük csak kevesen tudnak görögül! Ha valaki egy iótát le tud írni, már azt állítja magáról, hogy tud görögül.

¹⁴ Lodovicus Vivès, *De disciplinis XII: sptem de corruptis artibus, quinque de tradendis disciplinis* (Leiden, 1636).

Sebastianus Montuus ugyancsak az arab orvosi írásokat védelmezte, de gyöngébb érvekkel. *Annotiumculae*, Lyon, 1533, Symphorius Campegius (Champier) arabok ellen írt művét kritizálja.

Garcia da Orta (1490–1570?) egy Indiába utazó orvosnak tesz fel gyógyszerekről kérdéseket. Szerinte nem kellene az arabokról oly sok rosszat mondani.

A híres Andreas Vesalius (1514–1564), a modern anatómia atyja, nem ítélte el az arabokat, sőt Rāzīt igen nagyra értékelte.¹⁵ Útban Jeruzsálem felé (mivel Keletre akart menni), Zakynthos szigetén meghalt. Szerinte az arab orvosok, éppen a görögök iránti érdeklődésük segítségével, képesek voltak az orvostudomány hanyatlását megállítani.

Wolfgang Ratichius (1571–1635) megtanult arabul beszélni, és az arab oktatását még az iskolákba is be akarta vezetetni.

Avicenna tehát egy jelkép lett, aki körül az orvostudomány fejlődéséért harcoló felek összecsaptak. Az arab és a görög nyelv ismerete tehát messze önmagán túlmutató fontosságra tett szert az orvostudományi viták során.

A mai bölcsész tanulmányok megerősödése tehát e két körülménynek volt köszönhető. Az egyik az európai orvostudománynak az orvosi karokon folyó oktatásával, a másik a Biblia szövegének teológiai érdekű elkészítésével kapcsolatos.

Naptárreform

A korszak harmadik nagy feladata a naptárreform volt. Ezt a reneszánszban nagy hírnévre szert tett Iulius Caesar Scaliger fiának, Josephus Justus Scaligernek (1540–1609) a munkáira támaszkodva tudták elvégezni.¹⁶ (Josephus J. Scaliger egy levele szerint a család az egyik hagyomány alapján Magyarország Lika nevezetű községéből származna.¹⁷)

Franciaországban klasszikus és orientális filológiában szerzett jártasságot, így érthető, hogy a klasszika-filológia történetében is számontartják eredményeit. A leideni egyetem olyan vezetőt keresett, aki mind az ókortudományban, mind az orientalisztikában otthon volt. Ezt a tudóst J. J. Scaliger személyében találták meg. Jellemző a korra, hogy amíg az egyetem egy latin tanárnak évi 8, egy görög vagy héber tanárnak 20 forintos fizetést adott, addig Scaligert évi 750 forintos fizetéssel alkalmazták. Ezért a pénzéért neki megérte katolikus hitét hátrahagyva protestánsná válnia.

A tudományos igazság minden eszközzel történő földerítése érdekelte. *De emendatione temporum* c. műve három kiadást is megért (1583, 1598, 1629), ezek az idők során kiadásról kiadásra egyre bővültek. Fölismerte ugyanis, hogy a történelem eseményei (catalaunumi csata, Martell Károly győzelme az arabok fölött) bizonytalanul datálhatók, de még Konstantinápoly elestének idejét is vitatják a törökök. Összegyűj-

¹⁵ A. VESALIUS, *Paraphrasis in nonum librum Rhazae ad Almansorem* (Basel, 1537).

¹⁶ FÜCK, *Die arabischen Studien in Europa...*, 47–53.

¹⁷ *Iosephi Scaligeri Epistulae, quae Lugduni Batavorum prodierunt*, 1627, Liber primus, Epistula I. p. 12.

tötte ezért az összes lehetséges kalendáriumot, és átszámította őket a Julianus-naptárra. A kronológiát tudományos diszciplínává tette. A világtörténelmet kutatva minden lehetséges forrást kiértékelte, a görög és római irodalmi műveken és fölirotokon kezdve, a Monumentum Ancyranumnak, a görög–palmyrai bilingvisnek külön figyelmet szentelve. Fölhasználta Nagy Sándor görög pénzeken látható ábrázolását arab nevének (*Dū l-Qarnain*) magyarázatára.

Arab kéziratai gyűjteményét a Leideni Egyetem könyvtárának adta. Levelezésben állt Ignatius antiochiai pátriárkával (1577-től Rómában tárgyalt az unióról) kronológiai kérdésekről. Szóbeli információk alapján igyekezett ugyanis az akkor még hiányos forrásokból származó hiányos ismereteit kiegészíteni.

Scaliger témája rendkívül fontos és időszerű volt: a Gergely-naptárral akarták a julianusit helyettesíteni. Naptárreform előtt állt Európa. Manilius kommentárja is tartalmaz időszámítási részleteket, és annak magyarázatakor is fölhasználja orientalista ismereteit. Tanulmányozta a nablusi és kairói szamaritánusok naptárját is (az 1584-es évet). Kairóban tartózkodva megszerezte egy olasz kereskedő segítségével az etióp (1578-as év), kopt és antiochiai kalendáriumot. Mindhármat ki is adta. Kiadta az etióp kalendáriumot héber betűkkel, latin fordítással, rámutatva a kihagyásokra és tévedésekre. Nehezebben fért hozzá a mohamedán időszámítás forrásaihoz. Latin fordításban ugyan ismerte Abū Mašar al-Qabīsi, valamint al-Battānī művét, de ezekhez nem fért hozzá arabul. Az egyetlen forrása ezen a téren a Korán volt. Egyszer egy perzsa kalendárium is a kezébe került, de annak tartalmát még egy arabul jól tudó, muszlimból kereszténnyé, majd bencéssé lett toulousi szerzetes sem tudta neki megvilágítani, mivel nem tudta a *hiğra* szerint megadott évszámokat átszámítani.

Foglalkozott afrikai útleírásokkal is. Vizsgálta Leo Africanus művét, de Tudelai Benjamin munkáját latin fordításban ismerte. Fr. Alvarez etiópiai útleírását tanulmányozza, de ismerte Marco Polo művét, a misszionáriusok kínai útjáról szóló híreket, a portugál hajósok jelentéseit stb.

Tudott héberül, olvasta a rabbinikus irodalmat, a mišnát, Maimonidésztől D. Kimchi Biblia-kommentárjáig mindent, még a targumokat is, és mindezt fölhasználta világtörténelmi vizsgálódásaihoz. Olvasni tudta az 1548-ban megjelent etióp Bibliát is.¹⁸

Nagyban neki köszönhető, hogy XIII. Gergely pápa 1582-ben Európában be tudta vezetni a Gergely-naptárt. Ugyanakkor Scaliger munkásságának ismeretében nyugodtan elmondhatjuk, hogy a napjainkban terjedő nézet, miszerint Európa történetéből elloptak volna háromszáz évet, nem több alaptalan bolondériánál. Az eddig elmondottakból láthatóan az európai kronológiát összevetette a muzulmán, zsidó, etióp és más időszámításokkal, kronológiákkal és naptárakkal, megfeleltetve azokat egymásnak. Európa időszámításából ebben az esetben csak akkor lehetett volna eltüntetni háromszáz évet, ha ezt a többiből is eltüntetik. Ez azonban már olyan világméretű összeesküvést feltételezne, amelyenről szó sem lehet, ha megmaradunk a józan ész talaján.

¹⁸ Jacob BERNAYS, *Joseph Justus Scaliger* (Berlin, 1855).

*Az arab könyvnyomtatás kezdetei*¹⁹

Már a poliglott Biblia kiadása is szükségessé tette, hogy röviddel a könyvnyomtatás fölfedezése után, de az iszlám világot messze megelőzve, Európában keleti nyelveken, így többek közt arabul, avagy inkább arab betűkkel könyveket tudjanak nyomtatni. A 16. századig nem volt arab nyomtatás, korábban az arab szövegek sokszorosításának feladatát fanyomatokkal látták el (xilográfia).

II. Gyula pápa nyomatta az első arab nyelvű könyvet *Septem horae canonicae* címen Fanóban, 1514-ben. A művet az egyiptomi jakobitáknak szánták segédkönyvül szer-tartásaikhoz.

A betűmetszés feladatát eleinte nem az arab írásban gyakorlott keleti, hanem az abban gyakorlatlan nyugati kezek látták el, gyászos eredménnyel.

Ehhez képest óriási előrelépés volt Medici Ferdinánd kardinális, toscanai nagyherceg jó arab betűkkel ellátott nyomdájának föllállítása. A nyomda vezetője Giovanni Battista Raimondi (Raymundus) volt, aki – mint Erpenius mondta²⁰ – hosszú időt töltött el Ázsiában. Esetleg ott arabul is tanult, de mindenképpen járatossá vált az arab írásban.

A nyomda föllállításának kiváltó oka az uniós törekvések megélénkülése volt XIII. Gergely pápa (1572–1585) alatt.²¹ A máltai Leonardo Abel 1583-ban Keletre utazott, 1584-ben tárgyalásokat folytatott a maronitákkal és az örményekkel. Ennek eredményeként mindkettőjüknek új kollégiumot nyitottak, jóllehet eddig a (zsidóknak és egyéb konvertitáknak fönntartott) Collegium Neophytarum falai közt szokták őket elhelyezni. Az uniós törekvéseket kellett volna kiszolgálniuk a nyomdában előállított anyagoknak.

Ebben a nyomdában 1586. szeptember 6-án kezdték nyomtatni az első könyvet, mégpedig úgy, hogy képesek voltak a bonyolultan kötött arab betűket jól olvasható kapcsolatokban szedni. Az első könyvek Avicenna *Kánon* című orvostudományi kézikönyve és *Kitáb al-nağāt* című filozófiai enciklopédiája voltak. Az 1000 oldalas ívrét kötetek 1590-ben jelentek meg. További kötetek 1592-ben jelentek meg: Ibn Hāğib *Kāfija* és Ibn Āğurrūm *Āğurrūmijja* népszerű nyelvtanai. Ugyancsak 1592-ben jelent meg *Geographia Nubiensis* címen egy kivonat al-Idrisi Roger könyvéből, amely *Nuzhat al-muštāq fiđikr al-amšār wa 'l-aqtār wa 'l-buldān wa 'l-ğuzur wa 'l-madā'in wa 'l-āfaq* címen vált ismertté.²² A nyomda 1588-ban megkapta III. Murád szultántól Eukleidész *Eleméinek* al-Tūsī arab fordításában való terjesztésének jogát egész birodalma területére. A mű 1594-ben látott napvilágot.

VIII. Kelemen (1592–1605) parancsára kiadtak egy *Brevis orthodoxae fidei confessio* c. művet Dominico Sirleto (tuniszi konvertita) fordításában, de a Keleten eladott pél-

¹⁹ FÜCK, *Die arabischen Studien in Europa...*, 53–59.

²⁰ ERPENIUS, *Orationes tres...*, 1621, 74.

²¹ G. BELTRAMI, „La Chiesa caldea nel secolo dell'unione”, *Orientalia Christiana* 29, n. 83, Roma, 1933.

²² *A váglyakozó sétája a városok, vidékek, országok, szigetek, települések és égtájak említése terén.*

dányszám nem igazolta vissza sem a hozzá fűződő teológiai, sem a kereskedelmi reményeket, így a nyomda fölfüggesztette tevékenységét.²³ A gyöngye eredményhez nagyban hozzájárultak (a gyakran már a címlapon található) nyomdahibák, amelyek általános gyanakvást hívtak életre a nyugati nyomdaipari termékek iránt. A nyomda tevékenységét V. Pál (1605–1621) újíttotta föl egy nagyobb összeg segítségével. A nyomda ettől kezdve az orientalista tanulmányok segédeszközeit állította elő. Ezért jelent meg pl. a harmadik népszerű arab nyelvtan: al-ʿIzzī: *Kitāb al-taṣrīf* egy hozzátetveleg és egy szó szerinti latin fordítás kíséretében. Raimondi azonban 1614-ben meghalt, így a nyomda további kiadványokat nem készített.

Tevékenységét mégis folytatta Stephanus Paulinus nevű tanítványa. Ő a Curia melletti francia követ, François Savary de Brèves segítségével új nyomdát alapított. A nyomda termékei szemet gyönyörködtető szépségükkel tűntek ki.²⁴ A követ korábban a Magas Porta mellett működött, ezért személyesen el volt kötelezve az uniótörekvések és Franciaország levantei politikája mellett. Kiadatta Bellarmino katekizmusát latin eredetiben arab fordítással kísérve 1613-ban, majd a Zsoltárokat 1614-ben latinul és arabul. Az arab szöveget két maronita, a Gymnasium Sapientiae-ban arab tanárként működő Victor Scialac és Gabriel Sionita készítette.

Hollandiában Franciscus Raphelengius (1539–1597) állított föl nyomdát, ahol ki nyomtatták az ábécét és az 50. zsoltárt mint mintát, de a nagy arab szótárak csak 16 évvel halála után, fia jóvoltából jelent meg.²⁵ A nyomda termékei szépségükben messze elmaradtak Stephanus Paulinusétól.

Párizsban Wilhelm Lebé (Labbaeus) állított föl nyomdát 1600 táján, és ennek termékei a hollandénál sokkal szebbek voltak. Nem jutott tovább a próbanyomtatásnál, amelynek keretében Scaliger *Opuscula varia* c. művének arab részeit adták ki.

Németországban a boroszlói orvos, Peter Kirsten (1575–1640) saját költségén metszette és öntette ki Peter von Selauval az arab betűket. Ezek a római nyomdától szépségben elmaradtak, de világosak és jól áttekinthetők voltak. 1608–1611 között több művet adatott ki, így pl. egy több darabot tartalmazó arab nyelvtant három kötetben. Ennek utolsó tagja az *Āḡurrūmijja* volt. Avicenna *Kánonj*ának egy részét is kinyomtatta. Az eddigi hibás szövegek helyett, mint orvos, jó szöveget, rossz fordítások helyett jó fordításokat akart kézben tartani. Ez a haszon lebegett a szeme előtt, amikor a nyomdát alapította. Arabot azonban keleti keresztényektől tanult és segédeszközei sem voltak, ezért munkájába óriási hibák is becsúsztak, így pl. az „*al-raʿīs Abū ʿAlī*” fordításaként a „*princeps patris Ali*” fordulatot adja.²⁶

Bár ezek az első nyomtatványok manapság már egy autó árértékéért kelnek el, ha egyáltalán kaphatók, a nyomtatás annak idején mégis nagy mennyiségben és viszonylag olcsón

²³ SCHNURRER, *Bibliotheca arabica*, 239–440, nr. 239.

²⁴ Uo., 500–506.

²⁵ *Francisci Raphelengii Lexicon Arabicum* (Leidae, 1613).

²⁶ A szöveg Abū ʿAlī Ibn Sīnāra, azaz Avicennára utal, az orvosok fejedelmére (*raʿīs*). Helyesen: „az orvosok fejedelme, Abū ʿAlī” lett volna.

tette hozzáférhetővé az arab szövegeket és a tanulmányok segédeszközeit. Érdemes azt is megjegyezni, hogy Keleten másfél évszázaddal később kezdődött a nyomtatás, mégpedig Isztambulban, egy erdélyi származású magyar konvertita, Mütefferika jóvoltából.

Erpenius (Thomas van Erpe, 1584–1624) Hollandiában, Leidenben tevékenykedett. Gazdag kereskedőcsalád sarja volt, mentes az anyagi gondoktól. Eleinte teológiát tanult, de később mestere, Scaliger, érdeklődését az arab nyelv felé fordította. Ehhez kellő támaszt sem Hollandiában, sem Angliában, ahol az első arabista, William Bedwell (1562–1632) akkoriban tevékenykedett, nem talált. Párizsban IV. Henrik udvari orvosa, Stephanus Hubertus bizonyult számára hasznosnak. Ő arabul a Közel-Keleten tanult. Tanulmányaiban segítette még az udvari könyvtáros, Isaac Casaubonus (1559–1614), kora legjobb görög filológusa és enciklopédista tudósa. Rendelkezéseére állt az egyiptomi jakobita Yūsuf ibn abīDaqan (Joseph Barbatius Abudacnus),²⁷ akivel az arab társalgást gyakorolta. Volt idő, amikor kedvét veszítve föl akarta adni arab stúdiumait, de végül a tanulmányok folytatása mellett döntött. Tanulmányozta a *Kāfiját* és az *Āğurrūmijját*, al-Ġurġānī *al-ʿawāmil al-miʿat* című nyelvtanát, és tapasztalatait szembesítette az arab szövegekkel: a Koránnal, a *Geographia Nubiensis*, valamint a zsoltárok és az evangéliumok arab szövegével stb. Fölismerte az arab és a héber közti különbségek törvényszerűségeit; fölismerte az arab írott és beszélt nyelv különbségét.

Ő maga eleinte hangoztatta a hittérítés feladatát, de később mégis inkább a keleti kereskedelem haszna motiválta a keleti nyelvek tanulmányozását, ahogyan ezt a holland államérdek akkoriban megkövetelte. A reneszánsz eredményeire építve előadásiban az arab nyelv immanens értékeit hangsúlyozta, és azt említette az arab nyelv tanulmányozásának legfőbb okaként.

A Leideni Egyetem kinevezte a keleti nyelvek professzorának, kivéve a hébert. Annak más volt a tanára az egyetemen. Arab nyelvtant írt,²⁸ és így a nyugati stúdiumokat hosszú időre szilárd alapokra helyezte – az európai arabisztikában két évszázadra biztosította Hollandiának a vezető szerepet.

Casaubonus ösztönzésére kipróbálta nyelvtani és nyelvi tudását egy 200 darabos közmondásgyűjtemény kiadásában és fordításában. Ezen már dolgozott egy maronita, az első 176 közmondást már Scaliger is lefordította, de idő előtt meghalt. Ezt a munkát fejezte be ő. Koráni normák szerint megpróbálta kijavítani az arab szöveget, továbbá Scaliger fordítási tévedéseit is.²⁹ Többet rosszul hagyományoztak, többnek segédeszkö-

²⁷ Yūsuf ABĪDAQAN, *Historia Jacobitarum seu Coptorum in Aegypto... habitantium* (Oxford, 1675; Lübeck, 1733; Leyden 1740).

²⁸ *Grammatica Arabica, quinque libris methodice explicata a Thoma Erpenio, Arabicae, Persicae et caet. Linguarum Orientalium in Academia Leidensi Professore* (Leidae: Officina Raphelengiana, 1613).

²⁹ *Proverbiorum Arabicorum centuriae duae, ab anonymo quodam Arabe collectae et explicatae cum interpretatione latina et scholiis* Ios. Scaligeri Caes. F. et Thomae Erpenii, Laidae², 1623.

zök hiányában nem tudott utánaézni, de minden nehézséggel szembenézett. (Ma ezek jó része egy kezdőnek sem okozna nehézséget.) Ez az európai arabisztika első filológiai műve! A mű feltehetőleg a klasszika-filológus Casaubonus módszertani utasításai szerint jött létre.

Találkozott Párizsban egy marokkói kereskedővel: Aḥmad ibn Qāsim al-Andalusival. Nyelvtant már nem tudott tőle tanulni, de megszokván a marokkói kiejtést, nagyban gyarapította szókincsét. Beszélgetései során rájött, hogy az iszlámot cáfolni nem könnyű, a Korán-idézetekhez ismerni kell a Korán-magyarzatokat és a ḥadītokat (a próféta hagyományt tartalmazó történeteket) is. Megismerte az *al-Mudawwana* című málikita jogi kézikönyvet is. 1613-ban, többek közt Hugo Grotius támogatásával is, professzor lesz Leidenben. A Raphelengius-féle nyomdában megjelentette az öregebb Raphelengius (†1597) arab szótárát, saját arab nyelvtanát. Ebben tárgyalja az írást, a hangtant, az igeragozási „rendhagyóságokat” (hamzás igék, dupla hamzás igék, gyöngé igék stb.). Kétszáz éven keresztül ez maradt a tankönyv, legfőképpen a hozzá fűzött szövegválogatás módosult. Luqmán meséiből (Aesopus meséinek kopt keresztényektől készített arab változata) olvasókönyvet készített az arabul tanulóknak.³⁰ Később ehhez további 100 közmondást fűzött és látott el magyarázattal.³¹ Később a *Sūrat Jūsuf* (A Korán 14. szúrája) szövegét adta ki jegyzetekkel.³² Sorközi szó szerinti (érthetetlen) fordítását kiegészíti a margón található érthető latin fordítás, valamint R. Kettenensis fordításával. Az egészet 60 oldalnyi kommentárral és magyarázattal látta el. Még ugyanabban az évben kiadta al-Ġurġānī főntebb említett nyelvtanának, valamint az *Āġurrūmijjának* a szövegét és fordítását.³³ Kiadása négy kézirat alapult, továbbá ő volt az első, aki mélyebben próbálta megérteni az arab nyelvtan rendszerét a hagyományos keleti fölfogás szerint. (Ez a megértés nem jellemezte, amikor koráni szövegekről beszélt: ott győzött benne a teológus. Vagy a bibliai szövegektől való függés érdekelt, vagy hibákat és torzításokat látott az eltérő szövegben.) Scaliger kéziratát közt talált példány alapján kiadta az Újtestamentum arab szövegét is.³⁴

Erpenius 1620-tól a héber nyelv professzora is lett, 1621-ben kiadott egy héber nyelvtant és Sámuel könyvét latin fordítással.

Jelentős volt a Leideni Egyetemen tartott három (székfoglaló) előadása.³⁵

³⁰ *Loqmani Sapientis Fabulae et selecta quaedam Arabum Adagia cum interpretatione Latina et notis Thomae Erpenii*, Leidae (Typographia Erpeniana Linguarum Orientalium), 1615.

³¹ *Locmani sapientis Fabulae et selectae quaedam Arabum adagia cum interpretatione Latina et notis Th. Erpenii*, Typographia Erpeniana Linguarum Orientalium, 1615.

³² *Historia Josephi Patriarchae, ex Alcorano Arabice. Cum triplici versione Latina, et scholiis Th. Erpenii, cuius et alphabetum Arabicum praemittitur*. Leidae, ex Typographia Erpeniana Linguarum Orientalium, 1617.

³³ *Grammatica Arabica dicta Gjarunia, et Libellus centum regentium cum versione Latina et commentariis Th. Erpenii*, Leydae, ex Typographia Erpeniana Linguarum Orientalium, 1617.

³⁴ *Novum D. N. Jesu Christi Testamentum arabice, ex bibliotheca Leidensi edente Th. Erpenio*, Leidae, ex Typographia Erpeniana Linguarum Orientalium, 1616.

³⁵ ERPENIUS, *Orationes tres de linguarum Ebraicae et Arabicae dignitate* (Leiden, 1621).

Az első előadás tanári székfoglaló beszéde volt és 1613. május 13-án tartotta meg. Ebben a beszédében tanári programját hirdette meg, és egyben fő tantárgyának, az arab nyelvnek a dicséretét fogalmazta meg. A bevezető szavak így hangzottak:

„Linguas enitar docere Arabicam, Syriacam, Aithiopiam, Persicam et Turcicam: quarum omnium cum Arabica prima sit, reliquisque praestantior et necessitate longe antecellat, merito quoque ei, in hac nostra professione, primas concedimus: ita quidem ut eam perpetuo et continue simus explicaturi, reliquarum vero quamlibet tunc solum illi adjuncturi, cum qui eam discere valet. [...] Caeterum cum praestantissimae Arabum Linguae (ut de reliquis impraesentiarum tacerem) elegantia et utilitas quam paucissimis perspecta sit, quia plerique eam ut barbaram, horridam et incultam explodant, aut veluti inutilem et supervacaneam studio et cogitatione indignam iudicent. Officii mei ratio postulare videtur, ut, priusquam manum operi admoveam, de eius dignitate et excellentia paucis disseram, eamque cum primis elegantem et utilem esse vivis rationibus demonstrarem.”

A szerző tehát a föntiekkel ellentétben az arab nyelvről már nem mint más célok elérésének szolgálatába állítható eszközzől beszél, hanem saját „méltóságát” (*dignitas*) hangoztatva önmagáért látja tanulmányozásra méltónak. A továbbiakban felsorolva az arab nyelv érdemeit a következő szempontokat emeli ki:

„Videtis itaque, Auditores, non antiquissimam solum esse hanc linguam, sed et latissime patentem. Quid autem in elegantia eius desiderari possit, equidem non video: sive enim vocum copia, ac significationis vis, sive phrasiologiae elegantia. Et suavitas, sive totius linguae facilitas, et gravitas consideretur, longe est elegantissima et nobilissima.”

E tulajdonságok kiemelése után egyenként veszi őket szemügyre, gyakran összehasonlítva az arabot a mindenki számára jól ismert klasszikus nyelvekkel:

„Omnes iuxta mecum scitis, Auditores, magna admodum verborum copia refertam esse linguam Latinam, multo maxima Graecam. Audeo tamen dicere, nec vereor ne arguar mendacii, in opem utramque illam fore, si cum Arabica comparetur, quidem sola plures quam ambae illae complectitur voces primitivas, quas themata nostri, Orientales radices vocant: derivatorum autem immensam continen sylvam.

Ac licet compositionem vocum non agnoscat, composita tamen omnia aliarum linguarum quam felicissime exprimit, tum Constructione et regimine, ut loquuntur, tum varietate conjugationum, deducantur enim hic verba, non per duas, ut apud Latinos, aut tres, ut apud Graecos, sed per triginta aut plures conjugationes, in quibus ut novas perpetuo adsciscunt formas, novasque subeunt mutationes, sic non eandem retinent significationis vim, sed plures induant; majori saepe lepore et elegantia, quam illorum verba compositione.”

Erpenius az arab méltóságáról és kiválóságáról beszélve tulajdonképpen egy korábbi, még nem az arab nyelv tanulmányozása körül kikristályosodott hagyományhoz kapcsolódik. Így már közel száz évvel Erpenius előtt R. Wakefield (†1537) beszédet írt a három sémi nyelv – arab, arámi és héber – kiválóságáról és hasznáról *Oratio de laudibus et utilitate trium linguarum* címen.

Erpenius nem szimpatizált az iszlám vallásával, de érdekelte az iszlám világának politikatörténete is. Perzsa és török földrajzi és történeti forrásokat is vizsgált, nem csak arabokat, mivel ezekből próbálta megállapítani a politikatörténetben fontos szerepet játszó emberek nevének pontos alakját, de ez segédeszközök hiányában nem mindig sikerült neki. Pestisben meghalt, de művét tanítványa és utódja, Jacobus Golius (1596–1667) befejezte.³⁶

Innen egy nagy ugrással, kihagyva sok jeles kutatót, a reneszánsz végétől a modern kor küszöbére érkezünk, amikor is az arabisztika, ha nem is mindenütt egyazon időben, de fokozatosan elvált a teológiától, és egyre inkább a hivatásos filológusok szakterületévé vált.

Antoine Isaac Silvestre de Sacy (1758–1838) a modern arabisztika megalapítója.³⁷ Ez egyszermind azt is jelenti, hogy az Európában az összes ma aktív kutató mesterei láncolatán keresztül őrá vezetheti vissza szakmai családfáját. Silvestre de Sacy szakított elsőként a teológiai érdekű arabisztikával, és azt a kor tudományos (a tárgy történetét vizsgáló, tehát okságon nyugvó) módszereinek alapjára helyezte. Ezt úgy érte el, hogy arabistaként tudatosan alkalmazta a klasszika-filológia módszereit és kutatási szemléletét. Ugyanakkor munkáját az is segítette, hogy Franciaország korabeli külpolitikája (a francia forradalom idején vagyunk, az arab világ elleni hódító hadjáratok előtt rövid idővel) szükségét látta az arabista stúdiumoknak.

Házuk a Saint-Germain des Prés apátsággal szemben volt, így a latin és görög stúdiumokban elmélyülő fiatal de Sacy ott megismerkedhetett Dom Georges Francois Berthereu (1732–1794) szerzetessel, aki jól ismerte a hébert, arámit, szírt és az arabot. A nagy francia történelmet tárgyaló munkában e bencés szerzetesnek kellett írnia a keresztes háborúk történetéről. Ő vezette be de Sacyt a héberbe és az arabba. A forradalom idején a világnak e több kiváló tudóst adó kolostort lerombolták, egy éjszaka majdnem négyszáz szerzetest végeztek ki benne, ennek következtében de Sacy sohasem lett a forradalom és a forradalmat követő köztársasági rendszer híve.

Jogot tanult, emellett viszont nem volt alkalma kora orientalistáinak előadásait hallgatni. Később azonban megismerkedett a híres tolmács Étienne Le Grand-nal

³⁶ *Historia Saracenicæ, qua res gestæ Muslimorum, inde a Muhammede primo imperii et religionis Muslimicæ auctore, isque ad initium imperii Atabacæi per XLIX imperatorum successionem fidelissime explicatur. Insertis etiam passim Christianorum rebus in Orientis potissimum Ecclesiis eodem tempore gestis. Arabice olim exarata a Georgio Elmacino [...] et Latine reddita opera et studio Th. Erpenii. Accedit et Roderici Ximenez, Archiepiscopi Toletani, Historia Arabum, longe accuratius, quam ante, e Manuscripto codice expressa. Lugduni Batavorum, ex Typographia Erpeniana Linguarum Orientalium, 1625.*

³⁷ Fűck, *Die arabischen Studien in Europa...*, 149–158.

(1710–1784). 1785-ben önkéntes munkatárs, 1792-ben az Académie des Inscriptions et Belles-Lettres rendes tag lett. Rojalistaként és elkötelezett katolikusként, látva a forradalom borzalmait, családjával visszavonult vidéki birtokára, ahol első nagy művén, az ötkötetes *Mémoires sur diverses antiquités de la Perse*-en dolgozott.³⁸ Ebben vetette meg a Szászánida-pénzek és dokumentumok megfejtésének alapjait. A fönti események alapján 1795-ben eddigi érdemei miatt, jóllehet a hűségeskü letételét megtagadta, egyetemi tanár lett.

Louis Matthieu Langles (1763–1824) *De l'importance des langues orientales pour l'extension du commerce et le progres des lettres et des sciences* című művében ajánlja arab, perzsa és török tanszékek létesítését Párizsban és Marseille-ben. (Maga is akart keleti nyelveket tanulni, de inkább a forradalom politikai küzdelmeiben vett részt. Az addigi tolmácsok forradalomellenesek voltak, ezért más országokban igyekeztek boldogulni.) Ő maga a Nemzeti Múzeum kéziratának konzerválásán dolgozott. Az idegen nyelven tudók hiányát látva az *élő keleti nyelvek* tanulmányozásának szükségét hangsúlyozta, szemben a holt nyelvekkel. Beadványa hatására a Nemzetgyűlés 1795 márciusában határozatot hozott egy keleti nyelveket tanulmányozó intézet fölállítására. Ez három tanszékből állt: klasszikus és vulgáris arab; török és krími tatár; perzsa és maláj. A hallgatók kötelesek voltak a nyelv megismerésén túl az adott ország történelmével és politikai viszonyaival is foglalkozni. A perzsa–maláj tanszéket ő maga vezette, a török–tatárt nem töltötték be, az arab de Sacyé lett.

Tanítását a klasszikus arabra koncentrált, ezért 1803-ban egy koptot alkalmaztak a modern beszélt arab tanítására, bár de Sacy – a klasszikus nyelv fontossága miatt – ez ellen tiltakozott.

Előadásából nőtt ki a forradalmian új, kétkötetes arab nyelvtana, amely az arab metrumot és prozódiaát is tárgyalta.³⁹ A mű rövidesen (1831-ben) második, erősen kibővített kiadásban is napvilágot látott. A nyelvtan újdonsága a francia racionalizmus alapján létrejött Port Royale-i nyelvtan elfogadásából származott. A mondatant kétszer is előadta, egyszer az említett nyelvtan, egyszer Martelottis: *Institutiones arabicae* (1620) arab nemzeti grammatikusok hagyományán nyugvó tárgyalása szerint. Ezt követően ez a munka lett a következő évszázadban az arab nyelvtan oktatásának kézikönyve.

Nyelvtanát követte a *Chrestomathie*. Ez az oktatáshoz szükséges olvasmányanyaggal akarta a hallgatókat ellátni. Korábban csak bizonyos szövegek (Korán, Timur-története Ibn Arabsáhtól, néhány vers, Luqmán története stb.) voltak hozzáférhetőek. E szöveggyűjtemény végigolvasása jelentette mindenki számára a bevezetést az arab irodalomba, és generációk ezen tanulták meg, hogyan kell egy arab szöveget megérteni. Ezt követte az arab grammatikusok műveiből készült antológia (1806, ill. 1829), amely a nyelv-

³⁸ Silvestre DE SACY, *Mémoires sur diverses antiquités de la Perse et les médailles des rois de la dynastie des Sassanides suivis de l'histoire de cette dynastie traduite du persan de Mirkhond* (Paris, 1973).

³⁹ *Al-tuhfa al-sanijja fi'ilm al-ʿarabijja. Grammaire Arabe, à l'usage des élèves de l'École spéciale des langues orientales vivantes* (Paris, 1810).

tanát egészítette ki az arab nyelvtanírók munkáinak kiadásával, illetve a műveikből vett bőséges szemelvényekkel.

1822-ben arab kommentárok kíséretében kiadta Ḥarīrī (megh. 1122) maqámait. Ezzel az európai arabisták Golius óta foglalkoztak. Munkája ugyan késett, és közben a szöveg megjelent Kalkuttában, de csak a keleti felfogás szerint elkészítve. Az európai kritikai kiadással szemben Keleten mindig egy véletlenszerűen a kiadó elé került kéziratot reprodukáltak. Caussin de Perceval (1759–1835) később egy második kiadást is készített de Sacy kiadásából. Az övé csak a harmadik volt ugyan a sorban, de az előzőeknél sokkal jobb, így azokat háttérbe szorította. A kritikákat összegyűjtötte német tanítványa, Heinrich Leberecht Fleischer (1801–1888), Goldziher Ignác tanára, aki tanítványának, F. Mehrennek adta tovább publikálásra. Ő részben ellenkritikát írt a kritikákkal szemben, részben fölhasználva a megjegyzéseket 1848-ban elkészítette a mű második, javított kiadását.

1833-ban de Sacy kiadta Ibn Mālik nyelvtanát (ennek nyolc fejezetét már az antológiájában is publikálta), amely mindmáig az arab egyetemeken a nyelvtan tanításának alapvető kézikönyve. Halála évében jelent meg úttörő munkája a drúzokról.⁴⁰

1806-tól a Collège de France-ban a perzsa nyelv tanára is lett, míg Talleyrand, belátva a keleti nyelvek fontosságát, ki nem neveztetett oda is egy önálló tanárt.

De Sacy tevékenységének következtében Párizs a keleti nyelvet tanulók Mekkája lett. Minden európai nemzetből áramlottak hozzá a tanítványok, akik között a legtöbben a németek voltak. A 19. századtól kezdve, a franciák rövid tündöklése után, éppen ezért a németek (és velük együtt a hollandok) váltak az arab tanulmányok legkiemelkedőbb művelőivé, és mivel a modern kori orientalisztika ebben a században fejlődött a mai színvonalára, ezért a német egyetemek váltak e tudomány legfontosabb intézményeivé, és vált a német nyelv az arabisztika művelésének legfontosabb eszközevé. A német egyetemeken, ahol majdnem mindenütt tanítottak/tanítanak arabot, csinálták meg a legfontosabb szótárakat (Hans Wehr), a legfontosabb nyelvtanokat (Carl Brockelmann), a legfontosabb kézikönyveket (C. Brockelmann) és így tovább. Ezeket a műveket mindmáig, naponta használjuk.

Az arab tanulmányok Magyarországon

Magyarország e tudomány fejlődésétől kezdetektől fogva távol maradt. Intézményi háttere sem volt az orientalisztikának, mivel Pázmány Péter 1635-ös egyetemalapítása előtt semmiféle műhelye sem volt a keleti nyelvek tanulmányozásának, de annak alapítása után sem, mert az orientalisztika nem tartozott az egyetemi kurrikulumok sorába. Ez azt jelentette, hogy egészen 1855-ig, a Leo Thun vezette egyetemi reformig, a keleti nyelvek tanulmányozása Magyarországon jobb esetben az amatőrök, rosszabb esetben

⁴⁰ *Exposé de la religion des Druses tiré des livres religieux de cette Secte*, I–II. (Paris, 1838).

a szélhámosok vadászterülete volt. Elég ebben az összefüggésben említenem Vámbéry Ármint (1832–1913), akinek a megkezdett hatodik gimnáziumi osztálynál több iskolája nem volt, egyetemi előadásai jobbára a német tudósok (főltehetőleg kisebbségi érzésből származó) ostromozásában teltek el. Őt, amint saját életírásából tudjuk,⁴¹ inkább utazónak tekintették, és a Habsburg uralkodó államérdekből nevezte ki a pesti egyetemre tanárnak, az egyetem vonakodása ellenére. Őt saját kortársai is dilettánsnak tartották,⁴² és a nemzetközi tudományos közvélemény ma is annak tekinti.⁴³ Miközben idehaza ez volt a helyzet, külföldön, nevezetesen Bécsben, több magyar is hírnevet szerzett magának orientalistaként, de sajnos őket a magyar tudományos közélet nem tartja számon, a nemzetközi közvélemény pedig osztráknak tartja őket.

Mária Terézia ugyanis 1754-ben megalapította a bécsi Orientalische Akademie-t, és ez az intézmény volt a maga nemében az első, nem egyetemhez kapcsolódó tudományos intézmény. Elsőrendű célja volt keleti nyelvekben való alapos képzést adni olyan fiataloknak, akik később az osztrák külügyek érdekeit szolgálták akár diplomataként, akár dragománként (azaz tolmácsként). Ez az intézmény Diplomatische Akademie néven mind a mai napig működik, és a külügyi pályára áhító fiatalokat MA-kurszus keretében készíti föl hivatásuk gyakorlására. Különböző dokumentumokból bizonyíthatóan a gyakorlati nyelvtudással fölvertezendő fiatalok olyan komoly tudományos alapokon álló képzést kaptak, amilyenről az állami egyetemeken a fiatalok nem is hallottak. Erre egy jó példa a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Háfiz-kézirata, amelynek kiadását most készíti Jeremiás Éva. A kézirat az egyik legrégebb ismert Háfiz-kézirat, de a bejegyzésekből láthatóan az Orientalische Akademie tanárainak a tulajdonában volt, akik a művet végig tanulmányozták, mégpedig a híres Súdí kommentár segítségével. Ez a mai perzsa szakos egyetemi hallgatóktól is komoly teljesítmény lenne. Ezek után nem lehet csodálkozni, ha látjuk, milyen kiváló perzsa nyelvű költeményeket szerkesztettek a hallgatók az intézet fönállásának ötvenedik évfordulójára.⁴⁴

Számos magyar fiatal ezen intézmény keretein belül foglalkozhatott keleti nyelvekkel, így érthető módon az első igazgatók közül több is magyar volt. Az intézet vezetője volt 1770 és 1785 között, tizenöt éven keresztül, Pater Johann von Gott Nekrep, azaz Nekrep János dégi címzetes apát, majd őt követte az intézmény élén 1785 és 1832 között, azaz negyvenhét éven keresztül a pozsonyi születésű Franciscus Höck.

Az intézmény hallgatói közt is számos magyar volt, akik a bécsi udvar érdekében kifejtett diplomáciai tevékenységük következtében fényes karriert futottak be, itt azonban csak két személyről szeretnék megemlékezni. Ezek közül az első az intézet tudós diplomatái közt is állócsillagnak számító, dombóvári származású, ám Bécsben született

⁴¹ VÁMBÉRY Ármin, *Küzdelmeim* (Budapest, 1905).

⁴² GOLDZSIHER Ignác, *Napló*, ford. SCHEIBER Sándorné (Budapest: Magvető, 1984), 60.

⁴³ Susann MARCHAND, *German Orientalism in the Age of Empire* (Cambridge: C. University Press, 2010), a névmutatóban található helyeken Vámbéryről.

⁴⁴ VICTOR WEISS VON STARKENFELS, *Die kaiserlich-königliche orientalische Akademie in Wien, Gründung, Fortbildung und gegenwärtige Einrichtung* (Wien, 1839).

Franciscus Dombay (1758–1810). Marokkói követként ő írta a világon az első marokkói arab nyelvtant,⁴⁵ az első könyvet Marokkó történelméről,⁴⁶ valamint az első, magyar szerzőtől származó perzsa nyelvtant,⁴⁷ hogy csak a fontosabb műveit említsük meg. Nagy marokkói kéziratgyűjteményét a bécsi könyvtárnak ajándékozta. Sírja Klosterneuburgban található, a templom melletti temetőben.

Ugyancsak az Orientalische Akademie tanítványa volt Reviczky Károly (1737–1793), aki Európát latin fordításban megismertette Háfiz költészetével.⁴⁸ Ő vezette be ennek ismeretébe W. Jonest, az angol orientalisztika nagy büszkeségét, hogy aztán az utókor elfelejtse őt magát, és eredményeit az angol barátjának tulajdonítsa, bár művét németre és angolra, azaz több nyelvre is lefordították érdekessége miatt. Magyarországon a Homéroszt és más költőket is fordító Fábíán Gábor tulajdonította el Reviczky dicsőségét úgy, hogy ő lett az MTA tagja, míg Reviczky neve idehaza is feledésbe merült.

Ezzel szemben a pesti egyetemen is volt a keleti nyelveknek tanszéke egy 1774-es rendeletben foglaltak szerint, de ez a tanszék az akkor a középiskola és az egyetem közti előkészítő (*propedeutika*) szerepét betöltő bölcsészkaron volt, másrészt alá volt rendelve a majdani teológiai tanulmányoknak, így leginkább hébert, szírt és arámit tanított, némi arabbal kiegészítve.⁴⁹ Ezen a bölcsészkaron az idegen nyelvek (német, francia, olasz, majd később az angol) *scientiae extraordinariae* címen futottak. Utóbb ezek között jelent meg az arab oktatása is. A kurzust tartó Dertsik János (1785–1842) címzetes püspök és belső titkos tanácsos elkészítette a hallgatói segítségére szolgáló első Magyarországon írt arab nyelvtant.⁵⁰ Amint a mű címe mutatja, a kurzus célja az arab nyelv elemeinek ismertetésére korlátozódott, amint a néhány rövidebb, pár soros szövegmutatvány és a hozzájuk kapcsolódó kimerítő lexikális és grammatikai magyarázatok is mutatják. Az oktatás célja pusztán az lehetett, hogy a hallgatók valamilyen első benyomást szerezzenek az arab nyelvről, és ez messze elmaradt a most említett bécsi intézmény kiváló tudást adó színvonalától.

A század közepe táján a Magyar Tudós Társaság alkönyvtárosa és 1851-től levelező tagja, Repiczky János (1817–1855) evangélikus teológus tanított arabot, perzsát, törököt és szanszkritot. Nyelvtudásáról közelebbi ismereteink nincsenek, de az elmondottak is elegendők ahhoz, hogy kételkedjünk tudása versenyképességét illetően, amennyiben azt a korabeli német egyetemek színvonalához mérjük.⁵¹

⁴⁵ F. DOMBAY, *Grammatica linguae mauro-arabicae* (Viennae, 1794).

⁴⁶ F. DOMBAY, *Geschichte der Schreifen oder der Königedes jetzt regierenden Hauses zu Marokko* (Agram, 1801).

⁴⁷ F. DOMBAY, *Grammatica linguae persicae* (Viennae, 1804).

⁴⁸ K. REVICZKY, *Specimen poseos persicae sive Mohammedis Schems-Eddini notioris agnomine Hafyzi Ghazelae sive odae sexdecim ex initio Diwani depromptae nunc primum latinitate donatae cum metaphrasi ligata et soluta, paraphrasi item ac notis* (Vindobonae, 1871).

⁴⁹ JEREMIÁS ÉVA, *Az iranisztika kezdetei a magyar királyi Tudomány-Egyetem Bölcsészeti Karán*, publikálatlan előadás a Modern Filológia Társaság 2010. októberi ülésén, 2–3.

⁵⁰ Joannes NEP. DERTSIK, *Institutiones linguae arabicae in usus theologiae auditorum ad summas lineas reductae* (Vindobonae, 1817).

⁵¹ JEREMIÁS, *Az iranisztika kezdetei...*, 4.

Az 1855-ös egyetemi reform azonban megteremtette a változások és a fejlődés lehetőségét. Német mintára létrehozták a szakokat oktató, számunkra is ismert bölcsészettudományi kart, miközben a régi típusút, az egyetemi propedeutikának számító nyelvi, filozófiai és retorikai tárgyakat oktató bölcsészkart levitték a középiskolába, az osztályok számát hatról nyolcra emelve. (Azóta az utóbbi évtizedekben ezt a bölcsészalapképzést a természettudományok javára kiszorították a középiskolákból – gyászos következményekkel. Nem véletlenül sorolják a PISA-fölmérések szövegértési szempontból a világ végére a magyar diákokat.) Ebben az esetben azonban a modern rendszer szerint oktadni képes tanárokat ki kellett képezni. Ez úgy volt lehetséges, hogy a kiválasztott tehetséges fiatalokat német egyetemekre küldték. Ezek közé számított Goldziher Ignác (1850–1921). Fleischernél együtt tanult a következő generáció ismert arabistáival, Max Hortennel (1874–1945), Friedrich Dietericivel (1820–1903) és másokkal, akik kritikai kiadásokban és fordításokban tették hozzáférhetővé az addig csak kéziratokban hozzáférhető műveket, és ezzel nemcsak az európai orientalistikai stúdiumoknak, hanem általában véve az arab kultúrának tettek óriási szolgálatot. Az arab világ ugyanis mindmáig – kevés kivételtől eltekintve – nem volt képes megbízható formában publikálni saját írott hagyományát.

Amint önéletírásából tudjuk, akkoriban Németországban az „österreichisch-ungarische Wissenschaft ein Thema zum Lachen” volt, de ő az ottani tanulmányai alapján a magyar arabisztikát azonnal a világ élvonalába emelte. Ez a mondat azonban világosan megmutatja, hogyan értékelte a tudományos világ azoknak a pályatársainak a teljesítményét, akik idehaza kollégái voltak a pesti egyetemen.

A Németországban tanult, ott elsajátított tudományos igénnyel dolgozó Goldziher és a többi hazai orientalista közt ég és föld különbség volt. E különbség mértéke azonban szemünkbe ötlük, ha tevékenységét összehasonlítjuk kortársaiéval. Hatala Péter (1832–1918) az egyetem teológiai karának sémi nyelveket tanító biblikus professzora volt, de mivel előbb az 1870-ben keletkezett ókatolikus eretnecséghez, majd 1874-ben az unitárius egyházhoz csatlakozott, áttették a bölcsészkarra, és mielőtt Goldziher külföldi ösztöndíjáról hazaérkezett volna, vele töltötték be a Goldzihernek alapított professzúrát. Ez magyarázza, hogy az ELTE arab tanszéke miért a *Sémi Filológiai és Arab Tanszék* nevet viseli máig, és a Goldziher munkásságának a súlypontját jelentő *iszlám* miért hiányzik belőle. Hatala Péternek tudományos munkássága nem volt, teológiai érdekű művein kívül mindössze egy magyar nyelven készült arab nyelvtant írt, amely a Dertsik-féle nyomvonalon halad előre, elsősorban a teológushallgatók igényeit kielégítve, messze elmaradva a korabeli német tudományos művektől.⁵²

Goldziher ugyan taníthatott az egyetemen Hatala Péter idején is, de állást csak a zsidó hitközségnél kapott mindaddig, míg Hatala 1904-ben nyugdíjba nem vonult. Ezzel szemben ugyanebben az időben az osztrák császár nyomására professzori kinevezést

⁵² HATALA Péter, *Arab nyelvtan, olvasókönyv és szótár, tekintettel a főbb sémi nyelvéágakra és az élő nyelvre* (Budapest, 1877).

kapott az a Vámbéry Ármin, akinek középiskolai végzettsége sem volt, és a perzsa nyelv fonetikájával, nyelvtanával sem volt tisztában.⁵³ Művei bizonyítéka szerint egy egyszerű birtokos szerkezetet sem tudott átírni latin betűkre. Goldziher, aki egy ideig tanult tőle törökül és perzsául, a „káros dilettantizmus” szóval illette Vámbéry tevékenységét.⁵⁴ Őt követte a perzsa nyelv tanáráként 1914-től tanítványa, Kégl Sándor (1862–1920), aki ugyancsak hadilábon állt még a perzsa szövegek latin betűs átírásával is. Összevetve munkásságát a külföldi teljesítményekkel (ekkor jelentek meg a nagy német lexikonok és Grundrissek) őt is csak amatőrnek lehet minősíteni. Megjegyzendő azonban, hogy Goldziherrel együtt ők ketten is a Magyar Tudományos Akadémia tagjai lettek, az előző tudós és ez utóbbi két műkedvelő közti óriási különbség ellenére.

Goldziher Ignác halála után betöltetlen maradt a professzori állás, mert nem találtak tanítványai közt méltó utódot, így szünetelt az arab tanítás az egyetemen. Könyvtárát utóbb Jeruzsálemba vitték, így nemcsak a vele kezdődő hagyomány halt ki Magyarországon, hanem munkásságának még legfontosabb tárgyi emlékei is külföldre kerültek. Az újrakezdést a teológiai karról a bölcsészkarra áthelyezett Kmoskó Mihály (1876–1931) jelentette. Ő a felvidéki Illaván született egy magyar nemességet kapott szlovák család sarjaként, aki Bécsben tanult, majd hosszabb tanulmányutat tett Palesztinában. Teológusként, képzettségének megfelelően, szír egyházatyákkal foglalkozott meglehetősen sikerrel, hiszen egy nemzetközi vállalkozás keretében a *Patrologia Orientalis* sorozatban, Párizsban, több szír egyházatya könyvének szír szövegét publikálta latin fordítással együtt. Az első világháború után azonban, amikor Magyarországot földarabolták, ő úgy döntött, hogy magyar lesz, és ettől kezdve csak magyarul írt, mégpedig kizárólag magyar őstörténetről.⁵⁵ Földolgozta a magyar őstörténetre vonatkozó arab forrásokat, ellátva őket magyar fordítással, és ugyanezt tette a szír forrásokkal is. Műve azonban csak kéziratban maradt fenn, míg néhány évvel ezelőtt érthetetlen magyar nyelvre kijavítása után művei nyomtatásban napvilágot nem láttak.⁵⁶

Kmoskó 1931-ben bekövetkezett halála alkalmából Európa legnagyobb egyetemének rektorai kondoleáltak a pesti egyetem rektoránál, ami jól mutatja nemzetközi elismertségét. Ezzel éles ellentétben áll, hogy utána a tudományban teljesen súlytalan, de az állítólag negyvennél több nyelven tudó Vámbéry-tanítvány Pröhle Vilmos (1871–1946) tanított arabot, több más keleti nyelv mellett. Hivatalosan a *kelet-ázsiai tanszék* vezetője volt, ahol elsősorban japánt kellett tanítania. Arabista tanítványai azonban, akik elsősorban a rabbiképző intézet hallgatóiból verbuválódtak, jóval több volt, mint

⁵³ É. JEREMIÁS, *Iranian Studies in the 19th Century: The Evolution of Persia's Scholarly Perception in Europe and Hungary*, in *Persian Arts of the Qajar Period (1796–1925); Artisans at the Crossroads*, ed. B. KELÉNYI and I. SZÁNTÓ (Budapest: Hopp Museum of Eastern Asiatic Art, 2010), 14–16.

⁵⁴ GOLDZIHÉR, *Napló*, 34.

⁵⁵ ORMOS István, *Egy életút állomásai; Kmoskó Mihály 1876–1931* (Budapest, 2017).

⁵⁶ Kmoskó Mihály, *Mohamedán irók a steppe népeiről, Földrajzi irodalom*, szerk. ZIMONYI István, I. kötet (Budapest: Balassi, 1997); II. kötet (Budapest: Balassi, 2000); Kmoskó Mihály, *Szír irók a steppe népeiről*, szerk. Felföldi Szabolcs (Budapest: Balassi, 2004).

japanológus vagy sinológus. Ez a tudományos szempontból semmiképp sem kielégítő megoldás azonban egyszersmind azt is jelentette, hogy a Kmoskó Mihály teremtette, bécsi gyökerekkel rendelkező arabisztikai hagyomány is kihalt, még gyökeret verni sem volt ideje.

A harmadik újrakezdés Czeglédy Károly (1914–1996) nevéhez fűződik, aki Hollandiában, Utrechtben tanult az arab földrajzirodalom kiváló holland kutatójának, M. J. de Goejenak (1836–1909) egyik tanítványánál. Kmoskó halála után tizenöt évvel, 1946-ban nevezték ki magántanárnak a bölcsészkaron, majd 1948-tól docensnek. Az általa új életre keltett sémi filológiai és arab tanszék vezetője lett 1964-ben.⁵⁷

Munkásságának súlypontja azonban nem az őt érdeklő sémi filológia és az arabisztika, hanem a magyar orientalisztika akkori vezetőinek határozata alapján a magyar őstörténetnek keretet adó steppe-történet lett. Ezen a téren viszont máig fölülmúlhatatlan teljesítményt tudhat magáénak. Kutatási eredményeit számos tanulmányban és egy rövidebb könyvben foglalta össze.⁵⁸ Idős korában az Akadémián tartott egyik előadása elején így summázta pályafutását: az ember a tízes éveiben megtanulja a klasszikus nyelveket, a latint és a görögöt. A húszas éveiben a sémi nyelveket, az arabot és a szírt, a harmincas éveiben a török, a negyvenes éveiben az iráni nyelveket, az ötvenes éveiben a kínait, és amikor hatvan lesz, elkezdhet dolgozni. E bevezetőben szerényen elhallgatta, hogy földolgozta a magyar őstörténetre vonatkozó örmény és grúz forrásokat is, de ezt a munkáját már nem volt ideje publikálni, eredményeit magával vitte a sírba. A témához azóta sem tudott senki sem kompetens módon hozzászólni.

A maga idejében, miként Goldziher és Kmoskó is, ő volt az egyetlen magyar arabista évtizedekig, így egyszerre szakadt rá nemcsak a kutatás, hanem a szak öt teljes évfolyamának tanítása is. Ennek ellenére mindenki, aki ma Magyarországon arabban foglalkozik, az ő tanítványa, vagy tanítványának a tanítványa. Ebben az értelemben ő volt a leghatékonyabb arabista a budapesti egyetemen. A hatvanas években ugyanis maga mellé vehetett két fiataalt, és így már valóban tanszékként kezdett működni a vezetése alatt álló szak, majd 1993-tól megindult az arab oktatása a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen is, ugyancsak több emberrel. Ez azt jelenti, hogy a magyar arabisztika többé nem egy emberből áll, hanem legalább 7-8 képviselője van a két egyetemen.

Az arab stúdiumok új fejlődési szakaszba léptek 2002-ben, amikor az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézetével megalapult az első, egyetemtől független orientalisztikai kutatóintézet Magyarországon. Ma már az ELTE és a PPKE tanszékvezetői azok, akik akkor fiatalon az intézetben kaptak állást. Őket jelenleg a fiatal kutatók második generációja követi. Az intézet lehetővé teszi a jövő orientalista szakembereinek tervszerű és céltudatos fölkészítését, valamint a majdani professzorok teljesítményalapú kiválasztását.

⁵⁷ Életrajzát lásd Czeglédy Károly (1914–1996) (Budapest: ELTE Fonetika Tanszék, 1997).

⁵⁸ CZEGLÉDY Károly, *Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969).